УДК 81-115

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ ТА ГРУЗИНО-АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Алієва З. К.

У статті йдеться про особливості грузино-азербайджансько-українських культурних відносин, зокрема про лінгвістичні студії М. Гулака та О. Навроцького. Досліджено вплив і значення взаємовідносин українців М. Гулака та О. Навроцького, азербайджанця Дж. Юнсізаде та грузина І. Чавчавадзе для розвитку трьох культур.
Ключові слова: лінгвістичні студії, переклад, азербайджанська література, газета "Кьяшкюль".

В статье рассматривается грузинско-азербайджанско-украинские особенности культурных отношений, в том числе лингвистические студии Н. Гулака и А. Навроцкого. Исследовано влияние и значение взаимоотношений украинца Н. Гулака, азербайджанца Дж. Юнсизаде и грузина И. Чавчавадзе в развитии трех культур.
Ключевые слова: лингвистические студии, перевод, азербайджанская литература, газета "Кьяшкюль".

The article tells about the specifics of georgio-azerbaijanian-ukrainian cultural relations, especially about translation problems. The relations between Ukrainian Gulag's, Azerbaijanian Dj. Unsizade's and georgian Chavchavadze's and the significance of these relations for the development of the three cultures has been investigated.
Key words: translation, the study of translation, the problem of authorship, Azerbaijan literature, the newspaper "Chashkule".

Представники різних етноконфесійних спільнот, обравши Україну своєю батьківщиною, століттями жили поруч із українцями, шукаючи порозуміння та розділяючи тягарі соціально-політичних і природних катаклізмів. Наша історія сповнена гідними для наслідування прикладами співпраці, порозуміння, взаємодопомоги між представниками різних етносів, конфесій носіями різних мов.

В Україні інтелігенція стає тією провідною, рушійною силою у XIX ст., що починає скеровувати культурний рух українців упродовж усієї новітньої доби, зробивши національну ідею здобутком загалу.

Серед найважливіших завдань, які постали перед українською інтелігенцією, була мовно-культурна проблема та дослідження національної спадщини [14, с. 26]. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. світ побачили перші збірки українських пісень, ґрунтовні етнографічні та філологічні праці, історичні розвідки, написані відомими українськими культурними діячами – М. Максимовичем, І. Срезневським, М. Костомаровим, П. Кулішем та ін.

Українська інтелігенція початку XIX ст. здійснювала розробку концепції української літературної мови на основі фольклорно-етнографічного матеріалу, що викристалізувалась у працях відомих українських лінгвістів і письменників: Л. Боровиковського, А. Метлинського, І. Срезневського, О. Шпигоцького, М. Костомарова, П. Куліша, П. Житецького, М. Драгоманова.

Реформувавши літературну мову на основі народної, інтелігенція уможливила не лише поширення ідеї національного відродження у вузькому колі наукової і мистецької еліти, а й зробила її набутком широкого загалу, поклавши початок реальному формуванню української національної ідеї.

Значення рідної мови для розвитку нації добре розуміли члени Кирило-Мефодіївського братства, першої політичної організації українських інтелігентів, які ставили за мету створити незалежну Українську Державу в Слов'янському Союзі. Микола Гулак у листі до Опанаса Марковича писав (1846 р.), що Микола Іванович (Костомаров) пообіцяв неодмінно написати історію малоросійським наріччям, народним словом. Це повинен бути твір, яким буде пишатися не тільки наша

література, але який займе місце поміж кращих творів людського розуму найосвіченіших народів. У 1840-х рр. виникає ідея поєднання національної культури з політичною ідеологією як свідчення нагальних потреб українців. Це засвідчується діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, до якого входили Т. Шевченко, історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, професор М. Гулак, етнограф О. Маркевич, громадський діяч В. Білозерський та ін. Створене в січні 1846 р. товариство проіснувало трохи більше року, але його діяльність здобула визнання, мала вплив на національний розвиток більш пізньої доби. Учасники товариства обрали завдання розробки нової політичної програми, визначивши мету національного визволення всіх слов'янських народів під проводом українського народу, що дозволило б їм здобути свою власну державність, і що створило б можливості для повноцінного розвитку національної культури [19]. Відтоді відкриється широкий простір для нашого письменства, мова буде опрацьована до такого ступеня, що не тільки вітчизняна й всесвітня історія, але навіть і точні науки будуть викладатися цією мовою.

Філологічна освіта М. Гулака дозволяла йому знаходити ключі розшифровок не тільки давніх історико-літературних шедеврів, наприклад, грузинської "Картліс Цховреба", а й лінгвістичних стародруків, з оцінками яких не завжди погоджувався вчений. Маємо на увазі його працю "Про місце, яке займає грузинська мова в сім'ї індоєвропейських мов", обнародувану 26 випуском "Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа" за 1912 рік. Зважаючи на певну консервативність грузинської мови, що унеможливлює вловити її еволюцію, вчений намагається відповісти на сакральне запитання: чи належить грузинська мова до великої сім'ї індоєвропейських мов і якщо так, то яке місце займає вона у тому гурті? "Вирішити це питання я не збираюсь, – пише вчений, – для цього необхідно, окрім знань європейських мов (давніх і нових), ще знання санскритської і, зокрема, давньоіранської чи зендської. Тільки тоді можна буде висловити остаточне міркування про походження грузинської мови. Я обмежусь тільки деякими зауваженнями, що мимоволі народжуються при співставленні грузинської з європейськими мовами" [16, с. 16–18; 4, с. 119–120]. При першому знайомстві з цією мовою, продовжує дослідник, спершу вражає не тільки абсолютна несхожість окремих звуків з будь-якою європейською мовою, та більше того – чужа будова всьому європейському. Однак таке враження складається тільки при поверховому знайомстві з нею. Але чим глибше вникати в будівельну конструкцію мови, тим більше відкривається ознак давньої її спорідненості з індоєвропейською. Якщо, наприклад, окремі форми двоїни у вірменській мові давно зникли, то у грузинській давніх ознак набагато більше. При всьому цьому, як зазначає учений, грузинська мова не дійшла ще до ступеня закостеніння й збіднення, що доводиться спостерігати в англійській чи курдській мові, де джерело поповнення золотого запасу як граматичних, так і лексичних форм вичерпалося.

Тут варто вдатися і до аналогій з українською мовою, яка, як і грузинська, має яскраво виражене індоєвропейське, чи індоіранське коріння з великою кількістю діалектних запасів, що практично невичерпні. З іншого боку, ця стабільність є цікавою для грузинської мови тому, що зовнішня її граматична будова майже не змінилася з тих пір, як вона стала літературною, тобто більше як протягом тисячоліття, чого не спостерігається в жодній живій індоєвропейській мові, в тому числі германських, романських та слов'янських діалектах. Наприклад, переклад Нового завіту зі Святого Письма, зроблений більше тисячі років тому, читається сучасниками зовсім вільно. Між його мовою та нинішньою вимовою різниця не більша, ніж між перекладом Святого Письма Лютера та нинішньою німецькою розмовною мовою. "Тому-то, – стверджує М. Гулак, – знаменита епічна поема "Барсова шкіра" написана за царювання Тамари, тобто наприкінці XII ст., і тепер не тільки читається вільно, але й є надбанням усього освіченого населення Грузії" [6, с. 121].

Прикметно, що мова простолюду в Імеретії і в Карталінії не відрізняється від мови освічених прошарків населення. У Грузії практично не зустрічається місцевих patois, як, наприклад, у Німеччині, Франції чи Італії. Будова народних пісень і творів суто народних імпровізаторів так само правильна, як і в устах вишколеної людини. М. Гулак зауважує при цьому, що причиною відсутності дистанції між простолюдом й інтелігенцією є суцільна грамотність, навіть у середовищі жінок.

Горизонти розповсюдження грузинської мови надзвичайно обширні й давні, її елементи зустрічаються навіть у клинописних надписах Вірменії, лексичних флексіях інших мов. Грузинські топоніми та назви гір, річок легко впізнати навіть на території давньої Малої Азії. Найдавніші свідчення про грузинську мову рясніють у Гомера, зокрема у 10-й пісні "Одіссеї", де описано відвідання Кіркеї (Кіркі) Одіссеєм та його соратниками.

Цікаве свідчення про давню грузинську мову зустрічаємо у Ксенофонтовому "Відступі 10 тисяч греків". Не зайвим буде з цього приводу нагадати, що грузинська писемність має два різновиди. По-перше, це церковні хуцурі, винайдені в IV ст. Месробом, а, по-друге, громадянські мхедрулі, що певною мірою нагадують грецький алфавіт. "У грузинській мові, – твердить М. Гулак, – збереглися численні корені, спільні з іншими індоєвропейськими мовами, але, оскільки грузинська мова дуже рано відокремилась від інших споріднених з нею мов, вона огрубіла й здичавіла у своїй ізоляції: кліматичні умови (близькість гір) породили ті важкі для вимови придихання і пришипіння, гортанні і зубні, що затемнюють первісний корінь. При цьому носові та голосні звуки часто скрадались у вимові, викликаючи збіг приголосних, цілком незручний для вимови європейця" [7, с. 128]. Проаналізована нами стаття М. Гулака, на думку Л. Лопатинського, вказує на численні точки дотику між закавказькою групою мов та арійськими мовами, хоч і не вирішує питання про приналежність картвельського племені до арійського. "Префіксальна природа картвельських дієслівних флексій, так дотепно вирішена автором, ставить сама собою чітку межу між мовами обох груп. Але лексичні паралелі, наведені у статті, мимоволі змушують задуматись: у цьому відношенні картвельські мови ближче підійдуть до арійських, ніж, наприклад, вірменська, в якій тільки граматичний стрижень залишився арійським, в той час як лексичний матеріал значною мірою чужий для цієї групи мов" [6, с. 12].

Як мовиться в народі, чуже краще видно здалека. М. Гулак, володіючи кількома закавказькими та майже всіма європейськими мовами, спроможний був на базі порівняльного мовознавства визначати як граматичні, так і лексичні нашарування, природу прихованих і відкритих лінгвістичних явищ, що, правду кажучи, вилилося в блискучі наукові досягнення. Як відомо, понад тридцять років провели на Кавказі в засланні двоюрідні брати, учасники Кирило-Мефодіївського товариства Микола Гулак і Олександр Навроцький, продовжуючи там усіма доступними засобами боротьбу за справедливість та національне визволення. І цілком справедливо підкреслює М. Бажан у статті "Безсмертна поема", що першими з-поміж представників інших народів були представники українських письменників. Тут вони знайшли підтримку з боку прогресивної частини тогочасного грузинського суспільства. Досконало опанувавши грузинську, перську, азербайджанську мови, братчики вивчили естетичні надбання цих народів до такої міри, що могли сперечатися, доводячи істину високошанованим тубільцям.

Микола Гулак, зокрема, наважився навіть виступити у Тифлісі 1884 р. з публічними лекціями про поему Шота Руставелі "Витязь у тигровій шкурі". "Ці лекції, – пише М. Бажан, – мали не тільки літературознавче значення – вони були й політичною демонстрацією кращих представників російської та української інтелігенції проти колонізаторської політики царизму в Грузії" [5, с. 102–103].

М. Гулаку та О. Навроцькому належить переклад українською та російською мовами поеми Фізулі "Лейла і Меджнун". Азербайджанська "національна ідея" може розглядатися як певний інтелектуальний комплекс, який пронизував думки та ідеї азербайджанських публіцистів, письменників початку XX ст., лідерів політичних партій і рухів, а також складав базову ідею деяких партій того часу. Видатний азербайджанський просвітник і громадський діяч Ахмед бек Агаєв, відзначаючи сенс "національної ідеї" та "національної самосвідомості", на початку XX ст. писав: "Він був і буде ще джерелом найбільших перемог в історії. Без нього безліч народів продовжували б ще знемагати під важкістю чужоземного ярма і, завдяки йому багато ще знайдуть стерпний вихід". Її основне функціональне завдання – відродження незалежної держави, збереження єдності країни та історії в процесі пошуку нових форм політичного та соціально-економічного життя. Найважливіше значення має концепція національно-державного і національно-культурного розвитку народів, що населяють Азербайджан [9].

"Азербайджанство" – це поняття, яке віддзеркалює особливості соціально-етнічного утворення, що поєднує всі народи в Азербайджані [13]. Азербайджанська самосвідомість, як усвідомлення своєї унікальності в системі настільки ж унікального простору з усіма його людськими і природними складовими, починається з того часу, коли М. Ф. Ахундов, Г. Б. Зардабі, М. Казем-Бек, М. А. Топчібашев, М. А. Шахтахтінскій, а ще раніше А. К. Бакіханов (1794–1846) поставили питання про те, що таке Азербайджан, у чому його самобутність, призначення та місце у взаємовідносини етносів і держав. Відчуття мовної та культурної спільності, близькості історичних шляхів розвитку, схожість господарського та побутового укладів життя було основою етнічної самосвідомості тюркських народів. На рубежі XIX і XX ст. азербайджанська інтелігенція, її кращі представники, зокрема А. Агаєв, Уз. Гаджибеков, А. Гусейн-заде, Дж. Мамедкулі-заде, А. Нейман-заде, Н. Наріманов, М. Расул-заде, М. Топчібашев та інші розуміли, що суспільству треба прискорити рух, спрямувати його енергію в створене передовими націями русло [15, с. 78]. Інтелігенція усвідомлювала і те, що рух до прогресу можливий, коли відбудеться пробудження народу, буде здійснено громадське просвітництво [13].

Азербайджанська "національна ідея" почала складатися майже з середини XIX ст., Ф. Ахундов почав писати свої безсмертні комедії на простій народній мові, а слідом Гасан бек Зардабі в 1875 р. заснував національну газету "Екінчі". Ці громадянські акції – перші спроби формування азербайджанської самосвідомості, перші передумови національно-державної ідеології. Наголошуючи, що "національна ідея" обумовлена історією і спільним проживанням на одній території понад ста національностей, їх загальною психологією, що спирається на загальний менталітет і структуру потреб. Нація, її державність та її різноманітні інтереси мають самостійне значення, хоча і є підсумком самобутнього розвитку етносу в контакті з іншими соціальними утвореннями.

Теорія національного розвитку азербайджанської держави, основи якої були сформульовані на початку століття і яка знайшла своє відображення і в трибарвному державному прапорі, актуальна і сьогодні, але потребує переосмисленння, бо її початкові елементи істотно розвинені та збагачені сучасними ідеями [16].

В останній чверті XIX ст. азербайджанські інтелігенти, які проживали в Тіфлісі, докладали чимало зусиль та виступали із серйозними ініціативами широкого розповсюдження азербайджанської літератури по всій Росії, Україні, а також у Європі. Серед них був видавець та редактор газети "Кьяшкюль" Джелал Юнсізаде, який спілкувався з багатьма російськими, українськими та грузинськими вченими, організовував їх виступи на сторінках газети "Кьяшкюль". У газеті друкувалося чимало перекладних творів. Перший російський переклад поеми "Лейлі і Меджнун" відомого Фізулі також був надрукований у газеті "Кьяшкюль". Російською мовою її переклали Микола Гулак та О.Навроцький. Стаття М. Гулака, надрукована у "Новом обозрении" 1 травня 1891 р., була рецензією на німецькі переклади поеми Руставелі "Витязь у тигровій шкурі" та творів одинадцяти грузинських поетів. М. Гулак, згадуючи вірш "Весна" відомого грузинського поета Іллі Чавчавадзе, послався при цьому на вірш-відповідь невідомого мусульманського поета "Осінь" російською мовою. Він писав: "Автором перекладу цих віршів російською мовою є О. Навроцький. Це той Навроцький, який переклав з моєю допомогою поему "Лейлі і Меджнун" Фізулі. Азербайджанську поему разом із перекладом російською мовою в оригіналі було надруковано за допомогою редактора газети "Кьяшкюль".

І "Весна" Чавчавадзе, і "Осінь" "невідомого" мусульманського інтелігента складається із шістнадцяти рядків, хоч насправді в грузинському оригіналі "Весна" нараховує вісім рядків. Можемо припустити, що "Осінь" також мала вісім рядків, але О. Навроцький, як і В перекладі "Лейлі і Меджнун", кожен двовірш передавав чотирма рядками. Яким чином потрапив вірш "Весна" І. Чавчавадзе в руки "невідомого" мусульманського інтелігента?

Вперше "Весна" азербайджанською була перекладена 1887 р. і надрукована у "Кьяшкюлі". Характерна спрямованість твору стала причиною знищення всього накладу газети. Ім'я перекладача на довгий час було загадкою. Однак ґрунтовне вивчення перекладу "Весни" І. Чавчавадзе (українською мовою перекладали П. Грабовський, Б. Грінченко) й "Осені" невідомого автора, зокрема обсягу, способів відтворення грузинського вірша азербайджанською мовою, ритмічних розбіжностей,

поетичного синтаксису азербайджанського перекладу, дозволяє стверджувати, що автором “Осені”, яка по суті була відгуком на “Весну” І. Чавчавадзе, був перекладач редактор Дж. Юнсізаде.

“Оригінал вірша, – пише О. Мушкудіані, – не має складних образів” [11, С. 166–167]. Це стосується й форми, й поетичних образів, метафоричної тканини твору. Основний акцент оригіналу на контрасті між чудовою природою й умовами, в які поставлена людина праці. Автор “Осені” нарікає на час, він сумує: навколо “чорні ворони” кружляють. Можливо, через те, що М. Гулак знав “мусульманського інтелігента”, він свідомо не називає його, не провокуючи цензуру.

Дж. Юнсізаде приділяв особливо увагу перекладу, не раз вступаючи в гострі дискусії довкола проблем передачі специфіки східних і західних літератур, протиставлення одних літератур іншим. У передмові до “Емсалі-Логман”, яку він переклав з арабської, писав: “...чи немає у нас потреби до оповідань, подібних до “Емсалі-Логман”? Чи не треба нам читати ті речі, які є у ... творах Лафонтена та Крилова? Ні, ми мусимо читати їх нашою мовою....” [11, С. 166–167].

Припускаємо, що “Весна” грузинського поета І. Чавчавадзе була перекладена і опублікована саме ним. Джелал Юнсізаде не лише перекладав, а й під впливом перекладів писав сам, включаючись у велику справу творення нової літератури. Підтвердженням цього може бути й інша оригінальна поезія Дж. Юнсізаде “Весняна хмара”:

Мешәләр јапраглашды,
Гарангуш да сәс ачды.
Бағларда јазыг тәнәк
Ағлајыбан баш ачды.
Дағлар ал-јашыл олду,
Дәрәләрә күл долду.
Бүлбүлүм, күлүм вәтән,
Сән һачан ачыларсан?

ВЕСНА (И. Чавадзе)
Оделся лес в наряд зеленый,
Резвяся, ласточка поет
И отпрыск лозы виноградной
В избытке счастья слезы льет.
И на холмах, и по долинам
Пестреют яркие цветы...
Скажи, отчизна дорогая,
Когда цвести начнешь и ты?

Під текстами перекладів та оригінальних творів, так само як і під примітками, не було жодних підписів, що за тих умов було майже нормою. Під текстами творів, що друкувалися найчастіше читаємо: “Одна особа”, “Вчений”, “Ахунд”, “Даі”, “Один глядач”, “Один мусульманин”, “Азербайджанець”, “Сурейя”, “Торговець” та ін., або ж перші літери імен і прізвищ авторів – Е. М., А. Е., М. М. Е., М. М., Г. В., Е. Г. Б., Т. Р., М. Е., Т. Т. Г. та ін. Дж. Юнсізаде, як правило, свої твори та статті не підписував. Очевидно, як видавець він не вважав за необхідне ставити свій підпис. До “Кьяшкюля” він ставився як до свого твору, і виступаючи / перекладаючи, заявляв позицію редакції і своє ставлення до порушеної проблеми: “Хоча ми не удостоїлися честі надрукувати на своїх сторінках твори Хана Гарадагі, – зазначав він зокрема, – на нашу думку, його твори не для того, щоб їх залишити у скринях. Скринею для цього може служити наш “Кьяшкюль” [11, С. 166–167].

У численних передмовах до перекладених і вміщених у “Кьяшкюлі” віршів автор не раз зауважував, що його метою є наслідування: “...розповідаємо та перекладаємо” або “цього разу презентуємо твори Чавчавадзе... що були перекладені нами”. Без сумніву – все це думки авторства Дж. Юнсізаде [12]. Джелал Юнсізаде не випадково вибрав для перекладу “Весну” та відповів “Весняною хмарою”. Так він підтримував свого однодумця, з яким працював у Тіфлісі та сповідував своє поетичне кредо.

М. Гулак, який писав про “Осінь” У російській періодиці, через чотири роки (газета “Новое обозрение”) підтримав Дж. Юнсізаде, але й тоді не вказав його імені.

Дж. Юнсізаде так і залишився талановитим "мусульманським інтелігентом" [2, с. 7]. З різних джерел відомо, що Дж. Юнсізаде тісно співробітничав у різні часи і з М. Гулаком, і з О. Навроцьким. Він допомагав їм під час перекладу "Лейлі і Меджнун" Фізулі російською мовою, сприяв друку у газеті "Кьяш-кюль". Через чотири роки після заборони, у зручний час він передав М. Гулаку і хотів познайомити російських читачів з болючою долею свого народу.

Статтю М. Гулака було присвячено рецензії перекладів німецькою мовою поеми Руставелі та одинадцяти грузинських поетів. М. Гулак, повідомляючи про те, що він час від часу займався перекладами грузинських літературних творів, цікавився літературними взірцями, після того називає одинадцять грузинських поетів, твори яких він щойно переклав, і раптом представляє "Весну" та "Весняну хмару". М. Гулак маневрував перед цензором і показав ці вірші "неважливими", виходячи з "основної" теми.

Після розпаду Радянського Союзу народи (в тому числі кавказькі) опинилися в абсолютно новій історичній ситуації, яка породила, в свою чергу, і нові проблеми: в суспільстві формуються відповідні новій дійсності, зовсім інші ментальні структури, виробляються культурні та психологічні навички для життя в новому, сильно зміненому світі [9, с. 77]. Особливо слід зазначити, що в становищі, яке склалося, кавказькі народи найменше виявилися схильними до асиміляції. Історично вже сформований народ може приєднувати до себе нові етнічні і культурні потоки і надалі перетворитися в політичну націю. Однак для асиміляції етнічних груп, створення поліетнічної єдності або мультикультурного організму домінантним етносам самим необхідно мати цілісність. Процес асиміляції здійснюється в результаті дії багатьох факторів (демографічних, соціальних, політичних і загальнокультурних).

Історія наводить багато прикладів асиміляційних процесів, майже усі держави є мультикультурними. Історія Нового часу створила механізм перетворення народів імперії в політичні нації. Погоджуємось з висновками А. Кухіанідзе, І. Яковенко, що процес цей носить кризовий характер – перетворення імперських культурних і політичних традицій у національні вимагає вироблення нової, національної стратегії ідентичності [8, с. 66–74; 20, с. 78].

На поч. XXI ст., в умовах нових техногенних реалій, що загрожують людству катастрофами, роль Кавказького регіону в процесі зближення Сходу і Заходу, як ніколи, актуальна. Духовне спілкування народів – важлива передумова зміцнення міжнаціональних зв'язків, поліпшення їх взаємин. Але якість спілкування націй характеризується ступенем взаємодії людей, що мають різний рівень національної самосвідомості та національної чутливості, що розмовляють різними мовами, мабуть, тому і виникає потреба в мові міжнаціонального спілкування, що відрізняються один від одного національними звичаями і традиціями, чином сімейно-побутового життя, етикою тощо.

Таким чином, радикальні зміни в суспільстві, об'єднання людей навколо великих ідей і визначення мети неможливо без активної участі в цьому процесі науково-технічної та художньої інтелігенції, свідченням цього є співпраця в сфері літератури та культури М. Гулака та О. Навроцького, азербайджанця Дж. Юнсізаде та грузина І. Чавчавадзе. Товариство сильне своєю інтелігенцією і воно повинно боротися за підвищення її статусу. Інтелігент – завжди носій духовності і гуманізму, людської чесноти і милосердя.

Література

1. Агаев Л. Б. Наши националисты / Л. Б. Агаев // Каспий. – 1903. – № 207. – 25 сентября.

2. Абдулла Аббас. "Пајыз"ын мүәллифи кимдир? / Аббас Абдулла // Ахтарышлар, тапынтылар. – 2005.

3. Алиева С. Что может интеллигенция? / С. Алиева // Дружба народов. – 1989. – № 11.

4. Ауэзов М. О традиционном и новаторском в казахской советской литературе / М. Ауэзов. – М., 1960.

5. Бажан М. Безсмертна поема / М. Бажан // Літературно-критичні статті // Твори : в 4 т. – К. : Дніпро, 1975.

Т. 2, 4. – 1975.

6. Бартольд В. История изучения Востока в Европе и в России / В. Бартольд. – Л.,1925.

7. Крымский А. Семитские языки и народы / А. Крымский. – М., 1910.

8. Кухианидзе А. В. Кавказоцентристская концепция демократии. Научная мысль Кавказа / А. В. Кухианидзе. – Ростов, 1995. – № 4.

9. Мехтиев Р. Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия: проблемы теории и политики / Р. Э. Мехтиев. – Б. : Азернешр, 1995.

10. Мустафаев Р. Национализм-идеология прогресса (на азерб. яз). / Р. Мустафаев // Азадлыг. – 1993. – 16 января.

11. Мушкудіані О. З історії українсько-грузинських літературних взаємин XIX – початку XX ст. / О. Мушкудіані. – К. : Наукова думка, 1986.

12. Мәммәдов Хејрулла. Әдәби әлагәләримизин мараглы бир сәһифәси / Хејрулла Мәммәдов // Ахтарышлар, тапынтылар. – 2006.

13. Нәриман оглы К. В. Независимый демократический Азербайджан: национальная идеология и культура / К. В. Нәриман оглы // Азербайджан (на азерб. яз.). – 1993. – 25 февраля.

14. Пріцак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського / О. Пріцак. – К. ; Кембрідж, 1991.

15. Расул-заде М. Э. О пантуранизме / М. Э. Расул-заде // Хазар. – 1990. – № 7.

16. Семевский О. Кирилло-Мефодиевское общество / О. Семевский // Голос минувшего. – 1918. – № 10–12.

17. Сергиенко Г. Деятельность кирилло-мефодиевцев в Грузии в 60–80-х годах XIX века / Г. Сергиенко // Райдужными мостами. – К., 1968.

18. Сергійчук В. До питання про участь азербайджанців у національно-визвольному русі українського народу / В. Сергійчук // Україна-Азербайджан. – К., 2004.

19. Стороженко Н. Кирилло-мефодиевские заговорщики. Н. И. Гулак / Н. Стороженко // Киевская старина. – К., 1906.

20. Яковенко И. Г. Постсоветская Россия: логика разворачивания этнокультурных процессов в свете конца империи и глобализации / И. Г. Яковенко // Цивилизации. – М., 2004. – Вып. 6.